

Ίσως ή ἀπουσία ιστορικῆς προοπτικῆς στις ἀναλύσεις τοῦ *Contrat Social* γιὰ τὴν ἠθικὴ συνείδηση νὰ συνδέεται καὶ μετὸν οὐτοπισμὸ ποὺ ἐκφράζεται στὸ ἔργο αὐτό¹. Χαρακτηριστικὸ τῆς οὐτοπικῆς σκέψης εἶναι ὁ στατικὸς χαρακτήρας της, ἡ ἔλλειψη ἀναγνώρισης τῶν κοινωνικῶν διαφοροποιήσεων καὶ τῆς πολυμορφίας τῶν ἀτομικῶν σκοπῶν, ἡ ἀδυναμία νὰ θεωρηθοῦν καὶ νὰ ἐξηγηθοῦν ιστορικὰ τὰ κοινωνικὰ φαινόμενα καὶ οἱ διάφορες μορφές ἀτομικῆς καὶ συλλογικῆς συμπεριφορᾶς. Ὅπως συνάγεται ἀπὸ τις ἀναλύσεις τοῦ Rousseau, ἱστορία φαίνεται νὰ ἀναπτύσσει μόνο ἡ νοσηρὴ ἠθικὴ συνείδηση. Αὐτὸ συμβαίνει, γιὰ τὴ θεωρία τοῦ γιὰ τὴ νοσηρὴ ἠθικὴ συνείδηση εἶναι συνυφασμένη μετὴν κριτικὴ τῆς κοινωνίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ δέκατου ὄγδοου αἰῶνα, ἐνῶ ἡ θεωρία τοῦ γιὰ τὴν κανονικὴ ἠθικὴ συνείδηση ἐκφράζει ὅ,τι ὁ Volguine εὐστοχα ὀνομάζει ἕνα μικροαστικὸ οὐτοπισμὸ.

Ὁ Rousseau μᾶς δίνει τὴν πιὸ ὀλοκληρωμένη θεωρία γιὰ τὴν ἠθικὴ συνείδηση ποὺ διατυπώθηκε ἀπὸ τὸ Γαλλικὸ Διαφωτισμὸ. Οἱ ἀναλύσεις γιὰ τὴν ἠθικὴ συνείδηση, ποὺ θεμελιώνονται πάνω στὸν μηχανιστικὸ ὕλισμο, ὅπως αὐτὴ ποὺ διατυπώνεται ἀπὸ τὸν Lamettrie, ἢ αὐτὲς ποὺ συνδέουν τὴν ἠθικὴ συνείδηση μετὴν ψυχὴ σὰ μεταφυσικὴ ὑπόσταση, ὅπως εἶναι οἱ ἀναλύσεις τοῦ Le Large de Lignac καὶ, στὸ τέλος τοῦ αἰῶνα, τοῦ Maine de Biran, δὲ μᾶς δίνουν μιὰ ἐνιαία καὶ ὀλοκληρωμένη θεωρία γιὰ τὴν ἠθικὴ συνείδηση. Μὲ τις θεωρίες αὐτὲς θεμελιώνεται καὶ ἐν μέρει δικαιώνεται ἡ ἀποσύνθεση τῆς ἠθικῆς προσωπικότητος, ὅπως παριστάνεται λογοτεχνικὰ στὸ ἔργο τοῦ Sade καὶ τοῦ Choderlos de Laclos. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ σὰν ἀντιπροσωπευτικὴ ἡ θεωρία τοῦ Lamettrie γιὰ τὴν ἠθικὴ συνείδηση, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὸ *Traité de l'âme* καὶ τὸ *Discours sur le Bonheur*.

Ὁ Lamettrie ξεκινάει ἀπὸ Ἀριστοτελικὲς θέσεις γιὰ νὰ δείξει ὅτι ἡ ἡ ψυχὴ δὲν εἶναι μιὰ ὑπόσταση ξεχωριστὴ ἀπὸ τὸ σῶμα. Ὅ,τι θὰ μπορούσε νὰ ὀνομαστῆ «ψυχὴ» εἶναι ἡ δυνατότητα νὰ δεχόμεστε ἐρεθισμοὺς, νὰ νιώθουμε αἰσθήματα καὶ νὰ σχηματίζουμε ἐντυπώσεις καὶ ἀντιλήψεις. Ἡ δυνατότητα αὐτὴ προσδιορίζεται ἀπὸ τις σωματικὲς λειτουργίες μας². Οἱ λειτουργίες τῆς ἠθικῆς συνείδησης καθορίζονται ἀπὸ τις ἐντυπώσεις τῶν αἰσθήσεων. Εἰδικότερα οἱ ἠθικὲς κρίσεις ἀνάγονται στὸ γούστο³. Τὸ γούστο εἶναι τὸ αἶσθημα ποὺ συνοδεύει μιὰ εὐχάριστη ἢ δυσάρεστη ἐντύπωση καὶ ἡ κρίση ποὺ ἐκφράζει τὸ αἶσθημα αὐτό. Οἱ ἠθικὲς ἀξιολογήσεις, μετὴς

1. V. Volguine, *Le développement de la pensée sociale*, σ. 249.

2. *Traité de l'âme*, βλ. Marcelle Tisserand *Lamettrie, Textes Choisis*, Paris, Editions Sociales, 1954, σ. 76-77.

3. *Traité de l'âme* ὄπ. παρ., σ. 98-100.

ὁποῖες ἐπιδοκιμάζουμε ἢ ἀποδοκιμάζουμε ὀρισμένες πράξεις, ἐκφράζουν ἀντίστοιχα τὴν εὐχάριστη ἢ δυσάρεστη ἐντύπωση ποὺ μᾶς προκαλοῦν οἱ πράξεις αὐτές.

Ἡ εὐχάριστη ἐντύπωση, ποὺ μᾶς προκαλοῦν ὀρισμένα ἀντικείμενα, μᾶς κάνει νὰ ἐπιδιώκουμε νὰ τὰ οἰκαιοποιηθοῦμε ἢ, ὅπως λέει ὁ Lamettrie, χρησιμοποιώντας τὶς ἐκφράσεις τοῦ Descartes στὸ *Traité des Passions*, νὰ «ἐνωθοῦμε» μ' αὐτὰ¹. Ἡ ἐπιδίωξη αὐτὴ καὶ ἡ κίνηση ποὺ τὴν ἀκολουθεῖ ἐκφράζεται μὲ ἡδονικὰ πάθη, ὅπως ἡ χαρά, ὁ ἐνθουσιασμός κ.λ.π. Ἀγαθὲς ὀνομάζουμε τὶς πράξεις τῶν ὁποίων ἡ πραγματοποίηση συνοδεύεται ἀπὸ παρόμοια πάθη. Ἐπίσης ἐπιδιώκουμε νὰ ἀπομακρυνθοῦμε ἀπὸ ὀρισμένα ἀντικείμενα ποὺ μᾶς προκαλοῦν δυσάρεστη ἐντύπωση. Ἡ ἐπιδίωξη αὐτὴ καὶ ἡ κίνηση, ποὺ τὴν ἀκολουθεῖ, συνειδητοποιεῖται μὲ λυπηρὰ πάθη, ὅπως ἡ ὀργή ἢ τὸ μῖσος. Κακὲς ὀνομάζουμε τὶς πράξεις ποὺ συνοδεύονται ἀπὸ τέτοια πάθη.

Ἀπὸ τὴν ἀναζήτηση τῶν ἡδονικῶν ἐντυπώσεων καὶ τὴν ἀποφυγὴ τῶν λυπηρῶν ἐντυπώσεων προσδιορίζεται καὶ ἡ βούληση ποὺ ὁ Lamettrie συσχετίζει μὲ ὀργανικὲς λειτουργίες καὶ ταυτίζει οὐσιαστικὰ μὲ τὴν ἐπιθυμία². Ἡ βούληση προσδιορίζεται ἀπὸ τὶς ἐντυπώσεις τῶν αἰσθήσεων. Τὸ λεγόμενο αὐτεξούσιο δὲν ὑπάρχει. Θὰ ἦταν ἄλλωστε ἀκατανόητο. Τὸ αἶσθημα τῆς ἐλευθερίας σὰ δυνατότητας νὰ πάρουμε διαφορετικὴ ἀπόφαση ἀπὸ αὐτὴ ποὺ παίρνουμε ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις νιώθουμε πὼς κανένα ἀπὸ τὰ κίνητρα ποὺ κατευθύνουν τὴν πράξη μας δὲν εἶναι τόσο ἰσχυρὸ, ὥστε νὰ τὴν κατευθύνει μόνο του, ἀποκλείοντας ὅλα τ' ἄλλα³. Ἡ μετάβαση ἀπὸ τὰ πάθη καὶ τὴ βούληση στὴν ἠθικὴ κρίση καθορίζεται ἀπὸ τὶς ὀργανικὲς ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ προσοχὴ του στρέφεται στὸ ἀντικείμενο ποὺ μπορεῖ νὰ τὶς ἱκανοποιήσῃ καὶ στὰ ἀντικείμενα ποὺ ἀντιλαμβάνεται σὲ χωρικὴ συνάφεια ἢ χρονικὴ ἀλληλουχία μὲ τὸ ἀντικείμενο αὐτό. Κρίνονται σὰν ἀγαθὲς οἱ πράξεις, ποὺ ἐπιτρέπουν τὴν ἀπόκτηση τῶν ἀντικειμένων, πρὸς τὰ ὁποῖα ὁ ἄνθρωπος στρέφει τὴν προσοχὴ του, σὰν κακὲς οἱ πράξεις ποὺ τοῦ προκαλοῦν ὀδυνηρὲς ἐντυπώσεις, τὶς ὁποῖες θὰ ἐπιθυμοῦσε νὰ ἀγνοήσει⁴.

Ἡ γενετικὴ αὐτὴ ἐξήγηση τῆς ἠθικῆς συνείδησης ἀπὸ τὶς εὐχάριστες ἢ δυσάρεστες ἐντυπώσεις τῶν αἰσθήσεων, καὶ σὲ τελευταία ἀνάλυση ἀπὸ τὶς ὀργανικὲς λειτουργίες ποὺ ἐπιτρέπουν τὸ σχηματισμὸ τους, δὲ μπορεῖ νὰ χαρακτηριστῇ σὰν ἱστορικὴ.

1. *Traité de l'âme*, ὄπ. παρ., σ. 91

2. *Traité de l'âme*, ὄπ. παρ., σ. 98 - 99.

3. *Traité de l'âme*, ὄπ. παρ., σ. 106 - 109.

4. *Traité de l'âme*, ὄπ. παρ., σ. 109 - 111.

Τὸ μόνο χαρακτηριστικό της, πὸ θὰ μπορούσε νὰ ἐνταχθῆ σὲ μιὰ θεωρία γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη, θὰ ἦταν οἱ φάσεις πὸ διακρίνουμε στὸ σχηματισμὸ τῆς ἠθικῆς συνείδησης, ὅπως τὸν ἀναλύει ὁ Lamettrie. Ἡ πρώτη ἀπὸ τὶς φάσεις αὐτὲς ἀναφέρεται στὸ σχηματισμὸ τῶν εὐχάριστων ἢ δυσάρεστων ἐντυπώσεων, ἢ δεύτερη στὶς ἐπιθυμίες μὲ τὶς ὁποῖες ἐπιδιώκουμε τὶς πρώτες καὶ ἀποφεύγουμε τὶς δεύτερες καὶ στὰ πάθη πὸ τὶς συνοδεύουν, ἢ τελευταία ἀναφέρεται στὸ στοχασμὸ πὸ καταλήγει σὲ ἠθικὲς κρίσεις. Ἡ διαδοχὴ τῶν φάσεων αὐτῶν μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ σὰν ἱστορικὴ, γιατί εἶναι συνεχῆς, κανονικὴ καὶ σύμφωνη μὲ τὴν ἀνθρώπινη φύση. Ὡστόσο εἶναι ἱστορικὴ, ἰδίως μὲ τὴν ἔννοια πὸ δίνουν ὁ Buffon καὶ ἄλλοι φυσιοδίφες τοῦ δέκατου ὄγδοου αἰῶνα στὸν ὄρο «ἱστορία», ὅταν μιλοῦν γιὰ «φυσικὴ ἱστορία» ἢ «ἱστορία τῆς γῆς». Ἡ γένεση τῆς ἠθικῆς συνείδησης εἶναι ἱστορικὴ μὲ τὴν ἔννοια πὸ μιὰ βιολογικὴ, ὀργανικὴ ἢ καὶ γεωλογικὴ ἐξέλιξη εἶναι ἱστορικὴ¹. Ἄν θεωρήσουμε ὅτι ἱστορικὴ εἶναι μιὰ ἐξέλιξη πὸ δείχνει ὅτι τὰ ἔργα τοῦ ἀνθρώπου ἐκφράζουν συνειδητὲς προθέσεις καὶ ὅτι ὁ ἀνθρώπος εἶναι δημιουργὸς καὶ προϊόν τῆς πράξης του καὶ τῶν ἔργων του, δὲ θὰ ἦταν δικαιολογημένο νὰ δεχτοῦμε πὸς ὁ σχηματισμὸς τῆς ἠθικῆς συνείδησης, ὅπως τὸν ἔννοεῖ ὁ Lamettrie, ἐντάσσεται σὲ μιὰ θεωρία γιὰ τὴν ἱστορικότητά της.

Ἡ ἄποψη αὐτὴ ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴ διάκριση, πὸ προτείνει ὁ Lamettrie ἀνάμεσα στὴν «ἠθικὴ τῆς φύσης» ἢ τῆς «φιλοσοφίας» καὶ τὴν ἠθικὴ πὸ ὑπαγορεύεται ἀπὸ τὶς συμβάσεις καὶ τὶς ἀνάγκες τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ἐπιβάλλεται ἀναγκαστικὰ ἀπὸ τὴ νομοθεσία καὶ τὸ θετικὸ δίκαιο, γίνεται συναισθηματικὰ ἀποδεκτὴ μὲ τὰ δόγματα τῆς θρησκείας καὶ τὶς διαφορὲς μυθικὲς καὶ θρησκευτικὲς παραστάσεις². Ἡ διάκριση αὐτὴ παρουσιάζει ἀναμφισβήτητες ἀναλογίες μὲ τὴ διάκριση τοῦ «νόμου» καὶ τοῦ «φύσεως», ὅπως εἶχε διατυπωθῆ ἀπὸ Σοφιστὲς σὰν τὸν Ἀντιφώντα καὶ τὸν Κριτία.

Ἡ ἠθικὴ τῆς φύσης μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ καὶ σὰν ἠθικὴ τῆς φιλοσοφίας, γιατί εἶναι αὐτὴ πὸ ἀνταποκρίνεται στὰ κριτήρια τῆς νόησης, ὅταν εἶναι φωτισμένη. Ἐκφράζει τὶς ἀναζητήσεις τῆς ἠθικῆς συνείδησης, ὅπως σχηματίζεται ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη φύση. Σύμφωνα μὲ τὴν ἠθικὴ τῆς φύσης ἢ τῆς φιλοσοφίας ἀγαθὸ εἶναι ὅ,τι ικανοποιεῖ τὶς αἰσθήσεις μας καὶ

1. Ἡ ἄποψη αὐτὴ δὲν ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ στοχασμὸ τοῦ δέκατου ὄγδοου αἰῶνα, μὲ τὴν ἐξαίρεση ὀρισμένων ἐκπροσώπων του, ὅπως ὁ Turgot. Ἡ γενικὴ ἀντίληψη εἶναι πὸς ἡ κοινωνικὴ ἱστορία (*histoire civile*) καὶ ἡ «φυσικὴ ἱστορία (*histoire naturelle*)» εἶναι εἶδη πὸ ἀνήκουν στὸ ἴδιο γένος. Ἐξάλλου ἡ ἐπιστῆμη τοῦ ἀνθρώπου εἶναι μέρος τῆς ἐπιστῆμης τῆς φύσης, G. Gusdorf, *Dieu, la nature, l'homme au siècle des lumières*, σ. 246, 354.

2. Ὁπ. παρ., σ. 51 - 57.

προκαλεί ήδονικές έντυπώσεις. Ἡ ήθική τής φύσης ή τής φιλοσοφίας δέν είναι αποτέλεσμα κοινωνικών επιδράσεων. Δέν έχει άμεση σχέση με τήν εξέλιξη του πολιτισμου. Ὡστόσο ή συνειδητοποίηση του γεγονότος ότι άγαθό είναι τó ήδονικό σχηματίζεται, όπως και ή ήθική συνείδηση, εξελικτικά, με τήν ανάπτυξη των αισθητηρίων όργάνων, τις «προόδους τής ψυχής» και τó σχηματισμό του λογικού¹. Μπορεί νά θεωρηθῆ πως παίρνει τή μορφή τής «ιστορικής» εξέλιξης, εφόσον ή εξέλιξη αυτή εξομοιώνεται με τις φυσικές μεταβολές².

Ἡ ήθική τής θρησκείας και τής νομοθεσίας έρχεται σε αντίθεση με τήν ήθική τής φύσης και τής φιλοσοφίας περίπου όπως τó «τεχνητό» έρχεται σε αντίθεση με τó «φυσικό». Πρόθεσή της είναι ή εξυπηρέτηση τής κοινωνικής σκοπιμότητας. Τονίζει τήν αντίθεση τής βούλησης και τής επιθυμίας. Σύμφωνα με τήν ήθική αυτή άγαθό είναι ό,τι εύνοεί και προάγει τó κοινωνικό συμφέρον. Ὑπέρτατη άρετή είναι ή αυτοκυριαρχία³. Ὁ άνθρωπος, του οποίου ή νόηση δέν είναι φωτισμένη αλλά ύποταγμένη στις προλήψεις και τις δεισιδαιμονίες, αναπτύσσει τήν άρετή αυτή. Ἡ προέλευση τής ήθικής τής θρησκείας είναι κοινωνική. Προϋποθέτει ότι ό άνθρωπος είναι κοινωνικό όν, άφοῦ ή συμπεριφορά του κατευθύνεται από τις προλήψεις και τις δεισιδαιμονίες που επικρατούν στο κοινωνικό περιβάλλον του. Ὡστόσο ό κοινωνικός χαρακτήρας του ανθρώπου, που πράττει σύμφωνα με τήν ήθική τής θρησκείας, δέν οδηγεί στην άναγνώριση τής ιστορικότητας τής ήθικής συνείδησης. Ὁ άνθρωπος, που άκολουθεί τήν ήθική τής θρησκείας, δέχεται παθητικά τις επιδράσεις του κοινωνικού περιβάλλοντος, ενώ, σύμφωνα με μιá ιστορική θεώρηση τής ήθικής συνείδησης, ό άνθρωπος διαμορφώνει τó κοινωνικό περιβάλλον σύμφωνα με τις επιδράσεις που δέχεται άπ' αυτό⁴.

Ἐξάλλου, οι άναφορές του Lamettrie στην ήθική τής θρησκείας και τής νομοθεσίας δέν έρμηνεύουν τήν εξέλιξη τής ήθικής συνείδησης ούτε τή διαδικασία με τήν όποία δέχεται τις επιδράσεις των προλήψεων και των δεισιδαιμονιών. «Ἰστορικό» χαρακτήρα, έφ' όσον δέ γίνει ή διάκριση άνάμεσα στη φυσική μεταβολή ή τή βιολογική εξέλιξη και τήν ιστορική εξέλιξη, μπορεί νά θεωρηθῆ πως έχει μόνο ή ήθική τής φύσης. Ὁ άνθρωπος σύμφωνα με τις άναλύσεις του Lamettrie είναι ιστορικό

1. Ὁπ. παρ., σ. 54, 60.

2. Υίοθετούμε τήν ήθική τής φύσης, όταν έχουμε πειστή ότι ό άνθρωπος είναι αποκλειστικά φυσικό ή βιολογικό όν, όπ. παρ., σ. 52.

3. Ὁπ. παρ., σ. 53 - 54.

4. Ἡ άποψη αυτή διατυπώθηκε από τον Marx και αναπτύχθηκε από τή Σοβιετική φιλοσοφία, βλ. B. Jeu, *La philosophie Soviétique et l'Occident*, Paris, 1969, σ. 268-269.

δν στὸ βαθμὸ ποὺ εἶναι βιολογικὸ δν. Ἐὰν θεωρηθῆ σὰν κοινωνικὸ δν, δὲν ἔχει καμιά δυνατότητα ἐξέλιξης καὶ θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ χαρακτηριστῆ σὰ «μεταφυσικὸ» δν, ἂν ἡ ἔννοια τοῦ «μεταφυσικοῦ» θεωρηθῆ σὰν ταυτόσημη μὲ τὴν ἔννοια τοῦ στατικοῦ. Ἡ συσχέτιση αὐτῆ τοῦ κοινωνικοῦ μὲ τὸ μεταφυσικὸ δικαιολογεῖται καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ Lamettrie ὅτι οἱ μεταφυσικὲς ἔννοιες, ὅπως π. χ. ἡ ἄποψη ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι μιὰ ὑπόσταση ξεχωριστὴ ἀπὸ τὸ σῶμα, εἶναι ξένες πρὸς τὴ φυσικὴ ἐξέλιξη τῆς νόησης¹. Ὁ ἄνθρωπος τίς υἱοθετεῖ ἐξαιτίας τοῦ φόβου τοῦ θανάτου, ποὺ τοῦ ὑπαγορεύεται ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον. Οἱ μεταφυσικὲς ἔννοιες προεκτείνουν τίς θεολογικὲς δοξασίες καὶ δικαιώνουν τὴν ἠθικὴ τῆς θρησκείας.

Ὁ ἱστορικὸς χαρακτήρας τῆς ἠθικῆς συνείδησης συνδέεται μόνο μὲ τὸ βιολογικὸ σχηματισμὸ της καὶ ὄχι μὲ τίς κοινωνικὲς ἐπιδράσεις, ἐφόσον ἡ βιολογικὴ ἐξέλιξη ἐξομοιωθῆ μὲ τὴν ἱστορικὴ. Ὡστόσο ὁ Lamettrie δέχεται τὴν ἀντίληψη τῶν ἄλλων φιλοσόφων τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῆς νόησης καὶ τὴ μετάβασή της στὴ φάση τοῦ λογικοῦ². Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ σὰν προοδευτικὴ γιὰτὶ μέσα ἀπ' αὐτὴν ἀναπτύσσεται ἡ ἰκανότητα τῆς νόησης νὰ ξεπερνᾷ τίς ἴδιες τίς πλάνες της καὶ νὰ συνειδητοποιεῖ τὴν ἀληθινή, κατὰ τὴν ἄποψη τοῦ Lamettrie, διάκριση ἀνάμεσα στὴν ἠθικὴ τῆς φύσης καὶ τὴν ἠθικὴ ποὺ ὑπαγορεύεται ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ σκοπιμότητα καὶ ποὺ ἐκφράζεται μὲ θεολογικὲς κατηγορίες.

Ὁ προοδευτικὸς φωτισμὸς τῆς νόησης συντελεῖται μέσα ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας. Οἱ πλάνες τοῦ Descartes, τοῦ Leibniz καὶ τοῦ Wolff ὑπῆρξαν «εὐτυχεῖς», γιὰτὶ ἐπέτρεψαν τὴν ἀνάπτυξη τοῦ κριτικοῦ πνεύματος ποὺ ὁ Lamettrie παρομοιάζει μὲ μιὰ διόπτρα καὶ ποὺ κάνει τὴ νόηση πιὸ διορατικὴ. Ὁ φωτισμὸς τῆς νόησης εἶναι ἡ ἀναγκαία προϋπόθεση καὶ γιὰ τὸ φωτισμὸ τῆς ἠθικῆς συνείδησης, ποὺ ἐκφράζεται μὲ τὴ συμπεριφορὰ ποὺ συμφωνεῖ μὲ τὴν ἠθικὴ τῆς φύσης. Ἐτσι ὁ Lamettrie καταλήγει σὲ μιὰ ἀντίφαση. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ δέχεται ὅτι ἡ βιολογικὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου τὸν κάνει νὰ υἱοθετήσῃ τὴν ἠθικὴ τῆς φύσης. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἡ συμπεριφορὰ, ποὺ ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν ἠθικὴ τῆς φύσης, προϋποθέτει τὸ σχηματισμὸ καὶ τὴν ἀνάπτυξη μιᾶς φωτισμένης νόησης. Ὁ σχηματισμὸς αὐτὸς εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς προγενέστερης ἱστορίας της. Ἡ ἱστορία τοῦ ὕλικο καὶ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ ὁδηγεῖ τὸν ἄνθρωπο στὴν αὐτογνωσία, δηλαδὴ στὴ συνείδηση ὅτι εἶναι βιολογικὸ δν. Ὡστόσο σύμφωνα μὲ τίς ἀναλύσεις τοῦ Lamettrie θὰ ἔπρεπε νὰ ἀρκοῦν γιὰ τὴν αὐτογνω-

1. ὄπ. παρ., σ. 129 κ.έ.

2. ὄπ. παρ., σ. 61 κ.έ.

σία αυτή οι έρεθισμοί που ο άνθρωπος δέχεται από το φυσικό περιβάλλον και οι έντυπώσεις που σχηματίζει γι' αυτό.

Η αντίφαση αυτή θα ήταν δυνατό να εξηγηθῆ κατά τον ακόλουθο τρόπο. Από τῆ μιά μεριά έπιζει στο μηχανιστικό ύλισμό του Lamettrie ο μεταφυσικός τρόπος σκέψης, που τον κάνει να θεωρήσει τον άνθρωπο ανεξάρτητα από τις κοινωνικές σχέσεις του και τῆ θέση του στην ιστορία του πολιτισμού. Η αντίληψη αυτή είναι δυνατό να χαρακτηριστεί σά μεταφυσική, γιατί προϋποθέτει μιὰ άφηρημένη και στατική θεώρηση του ανθρώπου. Από τῆν ἄλλη μεριά, τὸ πνεῦμα του Διαφωτισμού στο σύνολό του και ἡ αναγνώριση τῆς ιστορικῆς διάστασης του ανθρώπου, που τὸ χαρακτηρίζει, έπηρεάζει και τὸ στοχασμό του Lamettrie. Γι' αυτό αναγνωρίζει, ότι ἡ ἠθική συνείδηση δὲ μπορεί να ακολουθήσει τῆν κατεύθυνση που ὁ ίδιος θεωρεῖ σωστή, αν εξαρτᾶται αποκλειστικά από τις ὀργανικές λειτουργίες του ανθρώπου και από τούς έρεθισμούς που δέχεται από τὸ φυσικό περιβάλλον. Τὸ γεγονός ότι οι άνθρωποι δὲν υἱοθέτησαν πάντα τῆ συμπεριφορά που συμφωνεῖ με τῆν ἠθική τῆς φύσης και ὅτι οι περισσότεροι στην έποχή του δὲν τῆν υἱοθετοῦν¹ τον κάνει να δεχτῆ ότι ἡ ἠθική συνείδηση ακολουθεῖ τὸ σωστὸ δρόμο, όταν ἡ νόηση του ανθρώπου είναι φωτισμένη, γιατί έχει διαμορφωθῆ από ὅλα τὰ προηγούμενα έπιτεύγματά της και γιατί έχει δεχτῆ, μέσα από τῆν κατάλληλη παιδεία, τῆν επίδραση μιᾶς φωτισμένης κοινωνίας με προχωρημένο πνευματικό πολιτισμό.

Από τις αναλύσεις του Lamettrie για τῆν ἠθική συνείδηση, σε σύγκριση με τις αναλύσεις τῶν ἄλλων φιλοσόφων του Γαλλικού Διαφωτισμού, θα ήταν δυνατό να συναχθοῦν ὀρισμένα γενικά συμπεράσματα. Ο μηχανιστικός ύλισμός, με τις διάφορες μορφές που πῆρε στο δέκατο ὀγδοο αἶώνα και ὕστερα, δὲν μπορεί να εξηγήσει τον τρόπο με τον ὀποῖο ὁ άνθρωπος αντιμετωπίζει και ξεπερνάει τὰ διλήμματα που αντιμετωπίζει σαν πολιτικό και κοινωνικό ὄν. Η παραδοσιακή μεταφυσική, με τῆν αναφορά σε ὕπερβατικές ὕποστάσεις ἢ σε ὕποκειμενικά βιώματα, τὰ ὀποῖα μεταβάλλει σε ὕποστάσεις, εξηγεῖ σε σχέση με τὸ ἄγνωστο και τὸ μυστηριώδες ἢ με ταυτολογίες τις ἄποφάσεις, που παίρνει ὁ άνθρωπος, όταν αντιμετωπίζει διλήμματα, και τὸ γεγονός ότι κάθε άνθρωπος λύνει διαφορετικά από τούς ἄλλους τὰ διλήμματα που αντιμετωπίζει. Η αναφορά στη συνείδηση που έχει ὁ άνθρωπος για τὸ παρελθόν, σε σχέση με τις παραστάσεις που σχηματίζει για τὸ μέλλον και σε συνάρτηση με τις δυνατότητες που του προσφέρει τὸ παρόν, δηλαδή τὸ σύνολο τῶν κοινωνικῶν του σχέσεων, έπιτρέπει να αποσαφηνιστῆ

1. Βλ. τῆν εισαγωγή τῆς M. Tisserand, ὄπ. παρ., σ. 29 - 30.

ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ὁ ἄνθρωπος λύνει τὰ διλήμματα, ποὺ ἀντιμετωπίζει, καὶ νὰ ἐξηγηθῇ τὸ γεγονός ὅτι ὁ κάθε ἄνθρωπος τὰ λύνει διαφορετικά. Ἡ ἠθικὴ συνείδηση, στὶς πιὸ σημαντικὲς ἐκδηλώσεις της καὶ στὶς ἀτομικὲς ἰδιομορφίες της, δὲν μπορεῖ νὰ ἐξηγηθῇ παρὰ μὲ ἀναφορὰ στὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἱστορικὸ καὶ κοινωνικὸ ὄν, ποὺ μπορεῖ νὰ χρησιμοποιοῦν τὶς δυνατότητες ποὺ τοῦ προσφέρει ἡ βιολογικὴ φύση του σύμφωνα μὲ τὴν ἱστορικὴ καὶ κοινωνικὴ συνείδησή του.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Η'

Φιλοσοφικές προεκτάσεις του Γαλλικού Διαφωτισμοῦ στὴν ἐποχὴ μας.

Ὅ,τι διακρίνει τὶς προτάσεις τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ ἀπὸ τὰ δόγματα τῆς θρησκείας ἢ τὶς διάφορες ἄλλες μορφές τῆς ὑποκειμενικῆς ἐμπειρίας, ὅπως ἡ τέχνη, εἶναι ἡ σχέση τους μὲ μιὰ λειτουργία ὀρθολογικῆς κριτικῆς. Ὁ φιλοσοφικὸς στοχασμὸς δὲ θεωρεῖ τίποτε σὰν αὐτονόητο ἢ δεδομένο, γιατί ἀναρωτιέται μήπως αὐτὸ ποὺ θεωρεῖται σὰν «αὐτονόητο» ἐκφράζει καὶ ὑποστασιοποιεῖ μιὰ ὑποκειμενικὴ ἐμπειρία, ποὺ μπορεῖ νὰ ἐξυπηρετεῖ μιὰ ψυχολογική, κοινωνικὴ ἢ πολιτικὴ σκοπιμότητα. Τὸ «αὐτονόητο» ἐξετάζεται ἀπὸ τὸ φιλοσοφικὸ στοχασμὸ σὲ σχέση μὲ ὀρισμένες λογικὰ «πρῶτες» ἀρχές ποὺ προϋποθέτει ἢ ἐξήγησὴ του ἢ ἡ κατανόησή του. Ἡ ἐμπειρία τῆς ὁμορφιάς ἐξετάζεται λ.χ. σὲ σχέση μὲ τὴ γένεση καὶ τὴ λειτουργία τῶν αἰσθητικῶν κρίσεων μὲ τὶς ὁποῖες συνειδητοποιεῖται καὶ τῶν αἰσθητικῶν προτάσεων μὲ τὶς ὁποῖες ἐκφράζεται. Ἡ κριτικὴ αὐτὴ λειτουργία τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ, ἂν γίνῃ δεκτὸ ὅτι χαρακτηρίζει τὴ φύση του, ἀποκλείει τὴ δυνατότητα νὰ συσχετιστῇ τὸ ἀληθινὸ μὲ ὅ,τι ἐκφράζει ἢ προκαλεῖ κάποιο ἔντονο ὑποκειμενικὸ βίωμα. Ἄν ἡ ἄποψη αὐτὴ εἶναι σωστὴ, δὲν ἀνήκουν στὴ φιλοσοφικὴ σκέψη οἱ μορφές στοχασμοῦ ποὺ ἐκφράζουν ἀποκλειστικὰ ὑποκειμενικὲς ἐμπειρίες καὶ τείνουν νὰ ἀναγάγουν τὸ ἀληθινὸ, ὅσο καὶ ἂν ἀρνιοῦνται τὴ νομιμότητα τῆς χρήσης τοῦ ὄρου αὐτοῦ, στὴν «αὐθεντικότητα» τοῦ ὑποκειμενικοῦ βιώματος. Ἔτσι δὲ θὰ ἦταν σωστὸ νὰ θεωρηθοῦν σὰ φιλόσοφοι ὁ Berdiaeff, ἢ ὁ Gabriel Marcel. Δὲν θὰ ἦσαν φιλοσοφικὲς ὀρισμένες ἀναλύσεις τοῦ Bergson γιὰ τὴ βιωμένη διάρκεια καὶ τὴν παραδειγματικὴ ἠθικὴ ἢ τοῦ Nietzsche γιὰ τὶς ἐμπειρίες τοῦ Ζαρατούστρα. Αὐτὸ δὲ σημαίνει ὅτι ὁ ἱστορικὸς τῶν ἰδεῶν τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα δὲν θὰ πρέπει νὰ ἐξετάσει προσεκτικὰ τὶς ἀναλύσεις ἢ περιγραφές αὐτὲς σὲ σχέση μὲ τὴν ἀλογία καὶ τὴν ἀνομία τῆς ἐξωτερικῆς καὶ ἐσωτερικῆς πολιτικῆς ὀρισμένων πολιτικοκοινωνικῶν συστημάτων ποὺ ἀντικατοπτρίζουν καὶ ποὺ τείνουν, ἔστω καὶ ἄθελά τους, νὰ δικαιώσουν.

Μὲ τὴν ἄρνηση τῆς πνευματικῆς στάσης τοῦ homo credulus καὶ τοῦ ὑποκειμενισμοῦ, ποὺ χαρακτηρίζει τὸ φιλοσοφικὸ στοχασμὸ, εἶναι συνυ-

φασμένη και ή συνθετική λειτουργία του. Μια κρίση τής θεωρητικής νόησης, μια μορφή συμπεριφοράς, που εκφράζει τις επιδιώξεις τής πρακτικής νοημοσύνης ή τις αξιολογήσεις τής ήθικης συνείδησης, δέν εξετάζεται απομονωμένα ή σύμφωνα με την όρολογία του Hegel, «άφηρημένα». Ο φιλοσοφικός στοχασμός την εξετάζει σε συνάρτηση με τις προτάσεις τής επιστήμης για τις ψυχοβιολογικές λειτουργίες του ανθρώπου ή και την αναγκαιότητα ή την τύχη που διέπει το φυσικό κόσμο. Πιο σωστό θα ήταν να εξεταζόταν σε σχέση με τις διάφορες μορφές κοινωνικής όργάνωσης, πολιτειακής τάξης και πολιτιστικής εξέλιξης, γιατί ή συνείδηση του ανθρώπου διαμορφώνεται σε σχέση με το κοινωνικό περιβάλλον. Η εξέταση τής θεωρητικής νόησης ή τής ήθικης συνείδησης ανεξάρτητα από τα συμπεράσματα των φυσικών και ιδιαίτερα των ιστορικών και κοινωνικών επιστημών δέν μπορεί να θεωρηθή σαν φιλοσοφική. Άνήκει πιο πολύ στη σφαίρα τής λογοτεχνίας ή τής θρησκευτικής έμπειρίας.

Από το συνθετικό χαρακτήρα του φιλοσοφικού στοχασμού συνάγεται ότι αναλύει τις πραγματικές κρίσεις τής θεωρητικής νόησης ή τις αξιολογικές κρίσεις τής ήθικης συνείδησης σε συνάρτηση με τη μέθοδο και τα συμπεράσματα των κοινωνικών και ή των ιστορικών επιστημών. Άν ή παραπάνω άποψη για τη συνθετική λειτουργία του φιλοσοφικού στοχασμού και τη σχέση του με τις επιστήμες τής φύσης αλλά ιδίως του ανθρώπου είναι σωστή, θα ήταν δύσκολο να θεωρηθή πως ανήκουν στη σφαίρα τής σύγχρονης φιλοσοφικής σκέψης μορφές στοχασμού όπως του Heidegger¹, άσχετα από την επίδραση που δέχονται ή που άσκούν πάνω στις μορφές στοχασμού, που παρουσιάζουν τον κριτικό και συνθετικό χαρακτήρα τής φιλοσοφικής σκέψης.

Οί μορφές του σύγχρονου στοχασμού, που παρουσιάζουν κριτικό και συνθετικό χαρακτήρα, προεκτείνουν τη φιλοσοφία του Hegel, τουλάχιστον σε σχέση με τα ζητήματα τής πράξης, έφόσον γίνεται από τον Hegel προσπάθεια για μια ιστορική θεώρησή της, σε συνάρτηση με την κοινωνική όλότητα και τη φάση τής ιστορικής εξέλιξης στην όποια εντάσσεται. Οί μορφές αυτές θα πρέπει να αναζητηθούν στο Μαρξισμό και, ειδικότερα, στους στοχαστές που εκφράζουν το κριτικό στοιχείο του, όπως αυτοί που ανήκουν στη Σχολή τής Φρανκφούρτης, στο βαθμό που ή κριτική λειτουργία, όπως την έννοεί, δέν παίρνει την αναλλοίωτη και έξω-χρονική μορφή μιας μεταφυσικής θεώρησης. Σα φιλόσοφοι μπορούν να θεωρηθούν και οί στοχαστές που εκφράζουν την όλιστική θεώρηση τής πράξης, που θεμελιώνει τις άπόψεις του Lukacs, του Adam Schaff ή του

1. Βλ. τη σωστή κριτική του Th. Oizerman, *Problems of the History of Philosophy*, Moscow, 1973, σ. 111 κ.έ.

Sartre τῆς *Κριτικῆς τοῦ Διαλεκτικοῦ Λόγου*. Ἔτσι ἡ σχέση τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ μέ τὸ φιλοσοφικὸ στοχασμὸ τοῦ εἰκοστοῦ αἰώνα περνάει ἀπὸ τῆ σχέση του μέ τὸν Hegel καὶ τὸν Marx καὶ καθορίζεται ἀπ' αὐτήν.

Στὶς *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte* ὁ Hegel προσδιορίζει τὴν οὐσία τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ σὲ σχέση μέ τοὺς ἱστορικοὺς ὄρους τῆς γένεσής του. Ὁ Διαφωτισμὸς εἶναι ἡ ἀναγνώριση τῆς ἐγκυρότητας τῶν νόμων τῆς φύσης, ὅπως καθορίζονται ἀπὸ τὸ ἀφηρημένο λογικὸ ἢ ἀπὸ τὴν «ἀναλυτικὴ διάνοια», (Verstand), δηλαδή τὴ μορφή τοῦ λογικοῦ, ποὺ λειτουργεῖ σύμφωνα μέ τὴν ἀρχὴ τῆς μὴ ἀντίφασης καὶ τῆς ταυτότητας. Εἶναι ἐπίσης ἡ ἀναγνώριση τῆς ἐγκυρότητας τῶν ἀρχῶν τοῦ δικαίου ἐφόσον ἐκφράζουν τὶς ἀπαιτήσεις τῆς ἀναλυτικῆς διάνοιας καὶ ἀνταποκρίνονται στὸ κοινὸ ἀγαθὸ, ὅπως καθορίζεται ἀπ' αὐτή¹. Σὲ σχέση μέ τὸ θεωρητικὸ στοχασμὸ, ὁ Διαφωτισμὸς προετοιμάζεται ἀπὸ τὸν Descartes καὶ ἐκφράζεται μέ τὸ στοχασμὸ τῶν φιλοσόφων τοῦ Γαλλικοῦ δέκατου ὄγδοου αἰώνα καὶ ἰδίως μέ τὶς ἀφαιρέσεις τοῦ Rousseau καὶ τὶς ἀπλουστεύσεις τοῦ d'Holbach. Σὲ σχέση μέ τὴν κοινωνικὴ ζωὴ καὶ τὴν πολιτειακὴ τάξη, προετοιμάζεται ἀπὸ τὸν Richelieu, ποὺ περιορίζει τὴν ἀλογία τῆς φεουδαρχικῆς κοινωνικῆς δομῆς στὴ Γαλλία τοῦ δέκατου ἑβδόμου αἰώνα, ἀφαιρώντας ἀπὸ τοὺς φεουδάρχες τὴ δύναμή τους, ὄχι ὅμως καὶ τὸ χαρισματικὸ χαρακτήρα τοῦ κοινωνικοῦ ρόλου τους². Ὁ Διαφωτισμὸς κατευθύνει τὴ νομοθεσίαν τοῦ Φρειδερίκου τοῦ Μεγάλου, ἰδιαίτερα τὴν ἐξάλειψη τῶν προνομίων τῶν χαρισματικῶν κοινωνικῶν κατηγοριῶν καὶ τὴ συστηματοποίηση τοῦ κοινοτικοῦ δικαίου, ποὺ χαρακτηρίζει τὸ νομοθετικὸ ἔργο του³.

Τὸ πνεῦμα τοῦ Διαφωτισμοῦ ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸν Hegel ἱστορικά. Ὁ Χριστιανισμὸς εἶχε ἀναγνωρίσει τὸ δικαίωμα καὶ τὴ δυνατότητα τοῦ ὑποκειμένου νὰ μὴ ταυτίζεται μέ τὶς μορφές πολιτισμοῦ μέ τὶς ὁποῖες ἐκδηλώνεται σὲ μιὰ ὀρισμένη ἱστορικὴ περίοδο. Ὡστόσο ὁ Χριστιανισμὸς, ὅπως τουλάχιστον ἐρμηνεύτηκε ἀπὸ τὸ Διαφωτισμὸ, πῆρε κατὰ τὸ Μεσαίωνα ἰδίως «θετικὴ» μορφή. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ ἰσχύει εἰδικὰ γιὰ τὸν Καθολικισμὸ ποὺ θεμελιώθηκε πάνω στὴν ἀρχὴ τῆς ἀθθεντίας καὶ ἐκφράστηκε μέ τὴ λατρεία τῶν λειψάνων καὶ μέ ἄλλες ἄλογες μορφές⁴. Ἐξάλλου ἡ Γαλλικὴ πολιτεία εἶχε δεσποτικὴ μορφή καὶ ἐκφραζόταν μέ ἓνα ἄλογο καὶ ἀντιφατικὸ σύστημα δικαίου, παρὰ τὶς προσπάθειες τοῦ Richelieu νὰ περιορίσει τὴν ἀναρχικὴ ἀταξία καὶ ποικιλία τῶν προνομίων τῶν φεου-

1. *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, σ. 521 - 523.

2. ὄπ. παρ., σ. 528.

3. ὄπ. παρ., σ. 523.

4. ὄπ. παρ., σ. 522, 526.

δαρχών. Ἐπόμενο λοιπόν ἦταν ὁ Γαλλικὸς Διαφωτισμὸς νὰ ἀναπτύξει πρακτικὸ χαρακτήρα σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ Γερμανικόν¹. Ὁ Γερμανικὸς Διαφωτισμὸς παρέμεινε θεωρητικὸς καὶ πῆρε τὴ μορφή τοῦ ἐσωτερικοῦ φωτισμοῦ τῆς συνείδησης, γιατί δὲν ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ ἀντιταχθῆ οὔτε στὴ Λουθηρανικὴ Ἐκκλησία οὔτε στὴ φωτισμένη δεσποτεία. Καὶ οἱ δύο ἀναγνώρισαν ἢ, στὴ γλώσσα τοῦ καιροῦ μας, «ἀπορρόφησαν» τὸ αἶτημα τοῦ λογικοῦ νὰ εἶναι ὀργανωμένη ἢ πραγματικότητα σύμφωνα μὲ τὶς ἀρχές του καὶ τὸ αἶτημα τῆς «ἀφηρημένης», ὑποκειμενικῆς βούλησης γιὰ ἀπεριόριστη ἐσωτερικὴ ἐλευθερία.

Ἡ ἐρμηνεία τοῦ Hegel γιὰ τὰ πρακτικὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ κατευθύνει καὶ τὶς ἀναλύσεις του γιὰ τὶς ἐμπειρίες καὶ τὸ ἦθος τῆς φωτισμένης συνείδησης, ὅπως διατυπώνονται στὴ *Φαινομενολογία τοῦ Πνεύματος*². Τὸ ἦθος αὐτὸ κάνει τὶς ἀνθρώπινες σχέσεις τεχνητὲς καὶ ἴσως ὑποκριτικὲς. Αὐτὸ ὁμοίως σημαίνει ἄρνηση καὶ ταυτόχρονα ἐκλογίκευση τῆς ἀθόρμητης φυσικῆς συμπεριφορᾶς καὶ τῆς τυχαίας ποικιλίας τῶν μορφῶν ποὺ ἡ συμπεριφορὰ αὐτὴ παρουσιάζει. Οἱ ἀνθρώπινες σχέσεις, ὅπως ἐξελλίσσονται κατὰ τὸ δέκατο ὄγδοο αἶώνα στὴ Γαλλία καὶ ὅπως περιγράφονται ἀπὸ τὸν Diderot στὸν *Neveu de Rameau*³, ποὺ τονίζει τὸν τυπικὸ χαρακτήρα τους, ἐκφράζουν τοὺς ἀρνητικὸς καθορισμοὺς τῆς ἀναλυτικῆς διάνοιας καὶ τῆς ἀπεριόριστα ἐλεύθερης ὑποκειμενικῆς βούλησης τῆς φωτισμένης συνείδησης. Τὴν ἴδια τάση πρὸς τὴν ἀφαίρεση καὶ τὴν ἀπλούστευση ἐκφράζει ἡ κοσμολογία τοῦ Νεύτωνα καὶ ὁ ὕλισμος τοῦ d'Holbach σὲ σχέση μὲ τὸ φυσικὸ κόσμο, ἢ ἡ νομοθεσία τοῦ Φρειδερίκου σὲ σχέση μὲ τὰ προνόμια τῶν φεουδαρχῶν ἢ τὴν ἄλογη ποικιλία τοῦ ἐθιμικοῦ δικαίου.

Στὸν τυπικὸ ὀρθολογισμό τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ ὑπάρχει κάποιο παρμενίδειο στοιχεῖο ποὺ δὲν τοῦ ἐπιτρέπει νὰ ἀναγνωρίσει τὸν ἔλλογο χαρακτήρα τῆς πολλαπλότητας στὸ φυσικὸ καὶ τὸν κοινωνικὸ κόσμο καὶ τὴ σημασία τῆς ἱστορικῆς παράδοσης. Κατὰ τὸν Hegel, ἡ τρομοκρατία, ποὺ χαρακτηρίζει τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση καὶ ποὺ ἐκφράζεται μὲ τὴν πολιτικὴ τοῦ Ροβεσπιέρρου, ὁδηγεῖ τελικὰ στὴν ἄρνηση τοῦ ἠθικὰ θεμιτοῦ καὶ νόμιμου χαρακτήρα τῆς πολλαπλότητας καὶ τῆς ποικιλίας τῶν ἀτομικῶν διαφορῶν, τῶν ἠθῶν, ἐθίμων καὶ τῶν διαφόρων μορφῶν συλλογικῆς συμπεριφορᾶς, ὅπως ἔχουν διαμορφωθῆ ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ παράδοση. Γι' αὐτὸ ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση εἶναι λογικὴ συνέπεια τῆς φιλο-

1. ὁπ. παρ., σ. 525 - 526.

2. *Werke*, 3, σ. 398 - 424. Πρβλ. τὴν ἀνάλυση τοῦ Jean Hyppolite, *Genèse et structure de la Phénoménologie de l'Esprit*, Paris, 1946, 2, σ. 413 - 438.

3. J. Hyppolite, ὁπ. παρ., 2, σ. 415.

σοφίας και του ήθους του Γαλλικού Διαφωτισμού. Έκφράζει την επιβολή της αναλυτικής διάνοιας και της άπεριόριστης και άρνητικής έλευθερίας της ύποκειμενικής βούλησης, που ο Διαφωτισμός τόνισε ¹.

Όπως παρατηρήθηκε από τον J. F. Suter, η άνάλυση αυτή του Hegel, για τον άντιστορικό και άφηρημένο χαρακτήρα του Γαλλικού Διαφωτισμού και της Γαλλικής Έπαναστάστασης προεκτείνει τον τρόπο με τον όποιο ο Burke κρίνει την Γαλλική Έπανάσταση, στο έργο του *Reflections on the Revolution in France* ². Ωστόσο ο Burke συνδέει βασικά τον άφηρημένο χαρακτήρα της Γαλλικής Έπανάστασης με τη σκέψη του Rousseau και όχι με το Γαλλικό Διαφωτισμό στο σύνολό του ³ όπως ο Hegel. Από την άλλη μεριά, ο Hegel θεωρεί το Γαλλικό Διαφωτισμό και τη Γαλλική έπανάσταση σαν ιστορικά και λογικά αναγκαίες εξελίξεις. Η ιστορική και λογική τους αναγκαιότητα συνεπάγεται και την ήθική δικαίωσή τους. Είναι γνωστή η σύγκριση του Γαλλικού Διαφωτισμού και της Γαλλικής έπανάστασης με το στοχασμό του Άναξαγόρα που εκφράζεται από τον Hegel σε ένθουσιώδες ύφος ⁴. Όπως ο Άναξαγόρας έδειξε ότι ο Νοός κυβερνάει το φυσικό κόσμο, έτσι και ο Γαλλικός Διαφωτισμός και η Έπανάσταση, που τον εκφράζει και τον πραγματοποιεί, δείχνει πως ο Νοός κυβερνάει τον «κόσμο του πνεύματος», δηλαδή τον ιστορικό και κοινωνικό κόσμο. Ύστερα από το Διαφωτισμό και τη Γαλλική Έπανάσταση δεν μπορεί να υπάρξει κατά τρόπο ζωντανό ούτε χαρισματική πολιτική έξουσία ούτε άλογη και άνομη ποικιλία φεουδαρχικών προνομίων. Η ύπαρξή τους μετά από το Διαφωτισμό και τη Γαλλική Έπανάσταση δεν μπορεί παρά να έχει τη μορφή μιās τυχαίας, συμπτωματικής και παρασιτικής έπιβίωσης. Οι κοινωνικές, πολιτικές και πολιτιστικές μορφές της άλογίας παραμερίζονται μοιραία, γιατί δεν έχουν πια να εκπληρώσουν ιστορικό και κοινωνικό ρόλο ⁵.

Η άνάλυση του Γαλλικού Διαφωτισμού από τον Hegel δείχνει μιá σωστή κατανόηση της ουσίας του. Ο Γαλλικός Διαφωτισμός δεν αποτελεί άρνηση της ιστορίας στο όνομα κάποιας θεικής δύναμης ή μιās ιεραρχίας μεταφυσικών ύποστάσεων. Ο φαινομενικά άντιστορικός χαρακτή-

1. *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, σ. 527 - 528, 532.

2. Βλ. Z. A. Pelczynski (ed.), *Hegel's Political Philosophy, Problems and Perspectives*, Cambridge, 1971, σ. 52 - 72.

3. Κατά τον Burke, ο Montesquieu υίοθετεί μιá σωστή, έμπειρική και ταυτόχρονα ιστορική προοπτική για την πράξη του ανθρώπου, την κοινωνική πραγματικότητα και την πολιτειακή τάξη, όπ. παρ., σ. 60.

4. *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, σ. 529.

5. Jacques d'Hondt, *de Hegel à Marx*, Paris, 1972, σ. 197 κ.έ.

ρας του δείχνει πώς αναγνωρίζει τη δυνατότητα της συνείδησης να αρνιέται το παρελθόν και την ιστορική παράδοση, όσο και αν προσδιορίζεται απ' αυτή, όσο και αν η άρνηση αυτή γίνεται με τις νοητικές κατηγορίες και τις πρακτικές αξίες της παράδοσης. Η άρνηση αυτή της συνείδησης για το παρελθόν, από το οποίο προέκυψε, είναι όχι απλώς δυνατή αλλά και αναγκαία, όταν το παρελθόν αυτό έπιζει παρασιτικά, άλογα, άσκοπα στο παρόν, το καταδυναστεύει και αρνιέται τα δικαιώματά του σε φορέα μελλοντικής ιστορικής εξέλιξης.

Η γενική τοποθέτηση του Hegel απέναντι στο Γαλλικό Διαφωτισμό εξηγεί και την επίδραση που άσκησε ο Γαλλικός Διαφωτισμός πάνω στη θεωρία του για το φορέα, την κινητήρια δύναμη και τη διαλεκτική μορφή της ιστορικής εξέλιξης. Η επίδραση αυτή φαίνεται στις αναλογίες που υπάρχουν ανάμεσα σε ό,τι ο Βολταίρος ονομάζει «φιλοσοφία της ιστορίας» και σε ό,τι ο Hegel ονομάζει «φιλοσοφική ιστορία»¹. Η επίδραση αυτή είναι φανερή στην άποψη του Hegel ότι δεν είναι σωστό να θεωρείται η ιστορική εξέλιξη σε μια άμορφη πρώτη ύλη, η οποία είναι δυνατό να θεωρηθεί σύμφωνα με α priori αρχές. Σύμφωνα με τον Hegel, η φιλοσοφική ιστορία πρέπει να υιοθετήσει μια «έμπειρική» προοπτική. Αυτό σημαίνει ότι οι φιλοσοφικές κατηγορίες, σύμφωνα με τις οποίες η ιστορική εξέλιξη αποκτάει λογικό νόημα, δηλαδή η Θεία Πρόνοια, ή Ίδέα, το Λογικό το Πνεύμα και το Κακό, είναι συνυφασμένες με την ιστορική εξέλιξη και, κατά κάποιο τρόπο, αποτέλεσμά της. Δεν είναι προκαθορισμένα σχήματα που επιβάλλονται τεχνητά και μηχανικά στην ιστορική εξέλιξη. Η μόνη υπόθεση, που είναι αναγκαία για να συγκροτηθεί η «φιλοσοφική ιστορία», είναι ότι η ιστορική εξέλιξη είναι έλλογη και δεν έχει τη μορφή μιας τυχαίας διαδοχής γεγονότων².

Ο ιδιότυπος αυτός έμπειρισμός είναι συνυφασμένος με την κριτική πάνω σε θεωρίες της ιστορίας, όπως του Schlegel. Οι θεωρίες αυτές ξεκινούσαν από τη φαινομενικά μεταφυσική και στην ουσία θεολογική υπόθεση ότι οι πρώτοι άνθρωποι, που ζούσαν στο παράδεισο, γνώριζαν με απόλυτη ακρίβεια και βεβαιότητα την αλήθεια, γιατί τους την είχε διδάξει ο Θεός, ονομάζοντάς τους τα διάφορα όντα που συνιστούν τη δημιουργία³. Ο Βολταίρος ξεκινάει και αυτός από την υπόθεση ότι η ιστορία

1. *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, σ. 19 κ. έ. Τις αναλογίες αυτές εξετάζει διεξοδικά ο Vitaly Kouznetsov στη συλλογή μελετών *Hegel et le Siècle des lumières*, Paris, 1974, σ. 25 - 50, που δημοσιεύθηκε κάτω από την εποπτεία του Jacques d'Hondt.

2. *Vorlesungen*, όπ. παρ., σ. 20 - 22.

3. Πρβλ. *La raison dans l'histoire*, γαλλική μετάφραση με σχόλια του Κ. Παπαϊωάννου, σειρά 10 - 18, Paris, 1965, σ. 190 - 191. Το κείμενο αυτό είναι μια πιο αναλυτική έκθεση της εισαγωγής στις *Παραδόσεις Φιλοσοφίας της 'Ιστορίας*.

έχει λογικό νόημα, αν θεωρηθῆ σαν έκφραση τοῦ βαθμιαίου φωτισμοῦ τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος. Καί ὁ Βολταῖρος ἀρνιέται τή θεώρηση τῆς ἱστορίας μέ *a priori* σχήματα, ἰδίως θεολογικά. Ἡ ἱστορία πρέπει νά θεωρηθῆ μέ τίς κατηγορίες τῆς φωτισμένης νόησης ἢ τοῦ φωτισμένου πνεύματος, πού εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης. Ὁ ἐμπειρισμός τοῦ Βολταῖρου παρουσιάζει σαφεῖς ἀναλογίες μέ τόν Ἑγελειανό «ἐμπειρισμό», πού σημαίνει μόνο ὅτι ἡ ἱστορικῆ ἐξέλιξη πρέπει νά θεωρηθῆ μέ τίς ἱστορικῆς κατηγορίας, πού εἶναι ἀποτέλεσμά της, γιά νά ἀποκτήσει ἕλληνη μορφή¹.

Ἡ ἔννοια τοῦ πνεύματος τοῦ Hegel μπορεῖ νά θεωρηθῆ σά μιὰ πιό ὀλοκληρωμένη φιλοσοφικά ἀνάπτυξη τῆς ἔννοιας τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος τοῦ Βολταῖρου. Παρ' ὅλο πού ὁ Hegel ἐκφράζει τὸ πνεῦμα μέ τήν παραστατική γλώσσα τῆς θρησκευτικῆς πίστεως, χαρακτηρίζοντάς το καί σά Θεῖα Πρόνοια², παρ' ὅλο ἐπίσης πού συνδέει τὸ πνεῦμα μέ τήν «ἰδέα», ἡ ἀντίληψή του γιά τὸ πνεῦμα διατηρεῖ τόν ἱστορικό καί γενικότερα τόν καθαρά ἀνθρωπολογικό καί ἀντιμεταφυσικό χαρακτήρα πού ἀποδίδει ὁ Βολταῖρος, στό *Essai sur les Moeurs*, στό ἀνθρώπινο πνεῦμα. Τὸ πνεῦμα στόν Hegel, ὅπως τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα στόν Βολταῖρο, διαμορφώνεται ἀπό τήν ἐξέλιξή του. Στόν Hegel εἶναι συνυφασμένο μέ τή συνείδηση, πού ἀναπτύσσει βαθμιαία ἡ «ἰδέα» γιά τόν ἑαυτό της. Ἡ συσχέτιση, πού κάνει ὁ Hegel, ἀνάμεσα στό πνεῦμα καί τήν αὐτοσυνείδησία, μπορεῖ νά θεωρηθῆ σαν πρέκταση καί ὀλοκλήρωση τῆς ἀντίληψης τοῦ Βολταῖρου γιά τὸ φωτισμό τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος, στό βαθμό πού ὁ φωτισμός αὐτός εἶναι συνυφασμένος μέ μιὰ μορφή κριτικῆς αὐτογνωσίας. Ἡ συσχέτιση πνεύματος καί «ἰδέας» στόν Hegel δὲ δείχνει πὼς τὸ πνεῦμα ἀποτελεῖ τρόπο ὕπαρξης κάποιας μεταφυσικῆς ὑπόστασης. Ἡ Ἑγελειανὴ ἰδέα ὑπόκειται σὲ ἐξέλιξη ἢ ἀνάπτυξη πράγμα πού περιορίζει καί τελικὰ ἐξαιλεῖ τή μεταφυσικὴ διάστασή της, πού μπορεῖ νά ὑπῆρξε μόνο στήν ἀρχικὴ καί πιό ἀδιαφοροποίητη μορφή της. Τὸ πνεῦμα, σά δημιουργὸς καί φορέας τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης, δὲ νοεῖται ἀπὸ τόν Hegel ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ «λαὸ» δηλαδή τήν ἐθνικὴ ὁλότητα καί τὴ φάση τῆς παγκοσμίας ἱστορίας κατὰ τὴν ὁποία ἐκφράζεται. Ἔτσι ἡ ἀντίληψη τοῦ Hegel γιά τὸ πνεῦμα, σά δη-

1. Κατὰ τόν V. Kouznetsov, ὄπ. παρ., σ. 37, ὑπάρχει στόν Hegel ἓνα μεθοδολογικό *a priori* σχῆμα πού ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μέ τόν ἐμπειρισμό τοῦ Βολταῖρου. Δὲν ὑπάρχει ὁμοίως σαφῆς ἀναφορὰ στό *a priori* ἀπὸ τόν Hegel, ἀν ὁ ὅρος αὐτός σημαίνει πὼς ὑπάρχουν κανόνες ἢ ἀρχές ἀπόλυτα ἔγκυρες ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ συνείδηση πού ἔχει γι' αὐτὸς ὁ ἀνθρώπος. Ἡ ἰδέα, τὸ πνεῦμα καί τὸ λογικὸ δὲ χωρίζονται ἀπὸ τὴ συνείδηση καί τὴν ἱστορία. Ἡ προοπτικὴ τοῦ Βολταῖρου δὲν εἶναι ἀπόλυτα ἐμπειρικὴ, ἀν ἀναλογιστῆ κανεῖς τὴ διάκριση, στήν ὁποία ἐπιμένει, ἀνάμεσα στὰ σημαντικὰ καί τὰ ἀσήμαντα γεγονότα.

2. *La raison dans l'histoire*, σ. 60, 101, πρβλ. V. Kouznetsov, ὄπ. παρ., σ. 38 κ.ε.

μιουργό και φορέα της ιστορικής εξέλιξης, εκφράζει την άρνηση του υπερβατικού και αναγνωρίζει την ιστορικότητα της συνείδησης, όσο και η φιλοσοφία του Γαλλικού Διαφωτισμού.

Η «φιλοσοφική ιστορία» του Hegel ολοκληρώνει τη φιλοσοφία της ιστορίας του Βολταίρου και από όρισμένες άλλες απόψεις. Από τον Hegel καθορίζεται το διαλεκτικό σχήμα της ιστορικής εξέλιξης. Το πνεύμα «εργάζεται πάνω στον εαυτό του» και «αρνιέται» τα πολιτιστικά και ιστορικά επιτεύγματά του. Γι' αυτό κάθε φάση της ιστορικής εξέλιξης χαρακτηρίζεται από την αντίθεση ανάμεσα στο πνεύμα και τις μορφές πολιτισμού που το εκφράζουν. Το διαλεκτικό αυτό σχήμα δεν είναι διατυπωμένο με σαφήνεια από τον Βολταίρο. Εάν προδιαγραφεί της άποψης του Hegel για την άρνητική δυνατότητα του πνεύματος θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε την αναφορά του Βολταίρου στις κριτικές δυνατότητες του φωτισμένου πνεύματος.

Η άποψη του Hegel για την αντίθεση ανάμεσα στο πνεύμα και τον πολιτισμό, που το εκφράζει, μπορεί να θεωρηθεί ότι προετοιμάζεται από όρισμένες διαπιστώσεις του *Essai sur les Moeurs* για τη διάσταση ανάμεσα στο πνεύμα, σε σχέση με ένα ατομικό φορέα του, και τη συλλογική «γνώμη» από την οποία συχνά παρεμποδίζεται ο φωτισμός του. Ο Hegel γνωρίζει ότι το κριτικό στοιχείο, που εκφράζεται στο Γαλλικό Διαφωτισμό με την αμφισβήτηση της παραδομένης αυθεντίας, προετοιμάζει τη δική του αντίληψη για το θετικό ρόλο της άρνησης στην ιστορία. Η αντίληψη του Hegel για το θετικό ρόλο της άρνησης εκφράζεται με την άποψή του ότι το πνεύμα αρνιέται τα επιτεύγματά του και ότι το κακό έχει θετική ύπαρξη¹. Οι απόψεις αυτές εντάσσονται στη θεωρία του Hegel για το διαλεκτικό σχήμα της ιστορικής εξέλιξης. Ωστόσο την αναγνώριση του θετικού ρόλου της άρνησης, που συσχετίζει με το Γαλλικό Διαφωτισμό, ο Hegel αποδίδει στον Diderot και όχι στον Βολταίρο.

Όπως παρατηρήθηκε πιο πάνω, ο Hegel θεωρεί σαν αδυναμία του Γαλλικού Διαφωτισμού την προσήλωσή του στους άφηρημένους προσδιορισμούς της «αναλυτικής διάνοιας». Έτσι ο Διαφωτισμός οδηγήθηκε σε άφηρημένες διαπιστώσεις για το φυσικό και για τον κοινωνικό κόσμο. Η κριτική αυτή του Hegel για το Γαλλικό Διαφωτισμό δεν ισχύει όμως για τον Montesquieu και ιδιαίτερα για την έρμηνεία των πολιτειακών μορφών, όπως καθορίζεται στο *Esprit des lois*. Ήδη κατά την σχετικά πρώιμη

1. *La raison dans l'histoire*, σ. 54-55, 68 κ.ε., Πρβλ. H. Marcuse, *Reason and Revolution*, London, 1955, σ. 103, σε σχέση με τη *Φαινομενολογία του Πνεύματος*.

2. Τα πιο σημαντικά κείμενα στα οποία συνοψίζεται ή έρμηνεία της σκέψης του Montesquieu από τον Hegel είναι *Ueber die wissenschaftlichen Behandlungsarten des Naturrechts*, κεφ. 4., και *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, § 3, 261, 273-274, πρβλ. *La Raison dans l'histoire*, σ. 36.

φάση τῆς εξέλιξης τοῦ στοχασμοῦ του ποὺ χαρακτηρίζεται σὰν φάση τῆς Ἰένας¹, ὁ Hegel ἐπιδοκιμάζει τὴ μέθοδο ἐρμηνείας τῶν πολιτειακῶν μορφῶν, ποὺ ἀκολουθεῖ ὁ Montesquieu. Στὶς ἀναλύσεις του ὁ Montesquieu παραμερίζει τὴ δογματικὴ ἀντίληψη ὅτι τὰ πολιτεύματα εἶναι τρόποι ὑπαρξης ἐνὸς στατικοῦ καὶ ἀναλλοίωτου φυσικοῦ δικαίου. Ἡ δογματικὴ αὐτὴ ἀντίληψη ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ ὅ,τι ὁ Hegel θεωρεῖ σὰν τὴν ἀληθινὰ φιλοσοφικὴ καὶ ἱστορικὴ θεώρηση γιὰ τὸ δίκαιο, ποὺ κατὰ τὴ γνώμη του, ἀντιλήφθηκε σωστὰ ὁ Montesquieu. Ὁ Hegel υἱοθετεῖ καὶ ἐπιδοκιμάζει ἐπίσης τὴν ἄρνηση τοῦ ἄκριτου ἐμπειρισμοῦ ἀπὸ τὸν Montesquieu.

Ὁ Γάλλος στοχαστὴς καταλαβαίνει ὅτι ἡ συλλογὴ καὶ συσσώρευση ἱστορικῶν πληροφοριῶν δὲν ἀρκεῖ γιὰ νὰ κατανοηθῆ ἡ λειτουργία ἐνὸς πολιτεύματος. Ὁ ἄκριτος ἐμπειρισμὸς δὲν ἐπιτρέπει μιὰ ὀρθολογικὴ κατανόηση τῶν πολιτειακῶν μορφῶν. Οἱ ἀδυναμίες τοῦ ἄκριτου ἐμπειρισμοῦ φαίνονται πρὸ καθαρά, ἀν ἀποσαφηνιστῆ ἡ μέθοδος τοῦ Montesquieu στὸ *Esprit des lois*. Ταυτόχρονα μὲ τὴ μέθοδο τοῦ Montesquieu, ἰδίως ἀν καθοριστοῦν οἱ φιλοσοφικὲς προϋποθέσεις καὶ συνέπειές της, ἀποφεύγεται ἡ ἀφηρημένη θεώρηση τῆς πολιτείας καὶ τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας, ποὺ ὁ Hegel ἀποδίδει συνήθως στὸν Rousseau καὶ στὸν Fichte. Ἡ θεώρηση αὐτὴ τονίζει ὑπερβολικὰ τὸν ἔλλογο χαρακτήρα καὶ τὴν ἐνότητα τῆς πολιτείας, χωρὶς νὰ ἀναγνωρίζει τὴν πολλαπλότητα καὶ τὴ φαινομενικὴ συμπτωματοκτικότητα τῶν μορφῶν τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, σὲ σχέση μὲ τίς ὁποῖες ἡ πολιτεία ἐκτελεῖ τὴ ρυθμιστικὴ λειτουργία της.

Ἀποφεύγοντας τὸ δογματισμὸ, τὸν ἄκριτο ἐμπειρισμὸ τοῦ κοινοῦ νοῦ καὶ τίς ἀφαιρέσεις τῆς «ἀναλυτικῆς διάνοιας», ποὺ ὁ Hegel συνδέει οὐσιαστικὰ μὲ ἓνα πνεῦμα ὑποκειμενισμοῦ καὶ οὐτοπισμοῦ, ὁ Montesquieu υἱοθετεῖ μιὰ ἀληθινὰ ἱστορικὴ προοπτικὴ². Ὁ Hegel τὴν ἀντιδιαστέλλει πρὸς τὴν ψευτοἱστορικὴ μέθοδο ποὺ ἀκολουθεῖ ὁ v. Hugo στὴ μελέτη τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου καὶ ἰδιαίτερα τῶν νομικῶν διατάξεων ποὺ ἀναφέρονται στὴν πατρικὴ ἐξουσία. Ἡ ψευτοἱστορικὴ ἐξήγηση συνίσταται στὸ νὰ συσχετίζεται «ἀφηρημένα», δηλαδὴ μεμονωμένα, ἓνας θεσμὸς μὲ ἓνα ἄλλο θεσμὸ, μὲ κάποιο μεμονωμένο ἱστορικὸ γεγονὸς ἢ μὲ κάποια παροδικὴ καὶ ἐπιφανειακὴ κοινωνικὴ ἀνάγκη. Ἡ αὐθεντικὴ ἱστορικὴ μέθοδος, ποὺ ὁ Montesquieu ἀκολουθεῖ, κατὰ τὴν κρίση τοῦ Hegel, συνίσταται στὴν ἀποψη ὅτι ἡ νομοθεσία καὶ ἡ πολιτεία πρέπει νὰ θεωρηθοῦν σὰν «στιγμὴ», δηλαδὴ σὰν φάση μιᾶς ἐξελισσόμενης κοινωνικῆς καὶ πολιτιστικῆς ὁλότη-

1. Στὴν περίοδο αὐτὴ ἀνήκει τὸ ἄρθρο *Die wissenschaftlichen Behandlungsarten des Naturrechts*, βλ. τὴν Εἰσαγωγὴ τοῦ André Kaan, *Hegel, le droit naturel*, Paris, 1972, σ. 5 κ.έ.

2. *Philosophie des Rechts* § 3.

τας και σε συνάρτηση με όλα τα άλλα μεταβαλλόμενα χαρακτηριστικά της.

Ο Hegel θεωρεί επίσης τη θέση του Montesquieu σαν αυθεντικά «φιλοσοφική». Ο Hegel με την κρίση του αυτή τονίζει πως η φιλοσοφική θεώρηση μιας μορφής στοχασμού, μιας πρακτικής αξίας ή ενός πολιτειακού θεσμού, σημαίνει τον ορθολογικό καθορισμό της σχέσης της με την κοινωνική και πολιτιστική ολότητα στην οποία ανήκει ανάλογα με τη φάση της εξέλιξής της. Ο Montesquieu δείχνει ότι η ιστορική και η φιλοσοφική μέθοδος ανάλυσης της πολιτειακής ή πολιτιστικής πραγματικότητας τελικά ταυτίζονται.

Όταν ο Hegel αποδίδει στον Montesquieu την ολιστική αυτή θεώρηση των πολιτειακών μορφών, αναφέρεται στη γνωστή αρχή του Montesquieu ότι η φύση των διαφόρων πολιτευμάτων, δηλαδή η κανονική λειτουργία τους, είναι συνυφασμένη με την αρχή τους, δηλαδή τη συνείδηση των ηθικών αξιών που προϋποθέτουν. Η αρχή αυτή είναι συνυφασμένη με το πνεύμα του λαού που αναπτύσσει τα πολιτεύματα αυτά σε μια όρισμένη φάση της ιστορικής του εξέλιξης. Το ίδιο πνεύμα εκφράζεται στην παιδεία, την οικονομία, τα ήθη και τα έθιμα, την κατανομή των οίκισμών και του πληθυσμού στο χώρο, τον πνευματικό πολιτισμό και τη θρησκεία του λαού αυτού. Γι' αυτό, το πολίτευμα πρέπει να συσχετιστεί με όλες τις κοινωνικές και τις πολιτιστικές εκδηλώσεις του πνεύματος του λαού που το υίοθετεί.

Ο Hegel φαίνεται να ταυτίζει το «πνεύμα», όπως το έννοει ο Montesquieu, με το συλλογικό «χαρακτήρα» ενός λαού. Ο καθορισμός του συλλογικού χαρακτήρα ενός λαού επιτρέπει τη διάκρισή του από τους άλλους. Ίσως η έρμηνεία αυτή του «πνεύματος» του Montesquieu, που δείχνει την επίδραση της φιλοσοφίας της ιστορίας του Herder πάνω στον Hegel, να μην είναι έντελώς ακριβής. Ο Montesquieu συνδέει το πνεύμα με το «ήθος» ενός λαού. Αυτό σημαίνει ότι το πνεύμα καθορίζεται από το σύστημα των ηθικών αξιών που ένας λαός τελικά υίοθετεί. Έτσι οι Καρχηδόνιοι θα ήταν δυνατό να αναπτύξουν παρόμοιο πνεύμα με τους Άγγλους. Ο Hegel αντίθετα συνδέει το πνεύμα, όπως το έννοει ο Montesquieu, με τις ιδιομορφίες του χαρακτήρα ενός λαού ή μιας εποχής.

Ουσιαστικά αποδίδει στον Montesquieu την αντίληψη ότι κάθε φάση της ιστορικής εξέλιξης ενός λαού είναι διαφορετική από τις άλλες, ότι η ιστορία δεν επαναλαμβάνεται και ότι τα κυκλικά σχήματα ταιριάζουν στην εξήγηση των φυσικών φαινομένων και όχι στην κατανόηση των ιστορικών εξελίξεων. Αυτό φαίνεται και από το γεγονός ότι ο Hegel αντιδιαστέλλει την κατανοούσα και ολιστική θεώρηση της ιστορικής πραγματικότητας από τον Montesquieu¹ προς την «πραγματική», δηλαδή ήθι-

1. *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, σ. 18.

κοινοδοκτική αντίληψη για την ιστορική γνώση που διατυπώθηκε από τον Πολύβιο ή τον Johannes von Müller. Από την άποψη αυτή ή προοπτική του Montesquieu εντάσσεται μεθοδολογικά στην έρμηνεία της ιστορικής εξέλιξης που ο Hegel ονομάζει «φιλοσοφική ιστορία». Ο Hegel συνδέει το στοχασμό του Montesquieu με μιὰ ιστορική και ταυτόχρονα όλιστική θεώρηση των πολιτειακών και πολιτιστικών μορφών σε σχέση με τις έμπειρίες και τις παραστάσεις της συλλογικής συνείδησης που εκφράζουν.

Η έρμηνεία του Montesquieu από τον Hegel δείχνει ότι ή επίδρασή του πάνω στον Hegel υπήρξε κυρίως επίδραση μεθοδολογικής προοπτικής¹. Αν είναι σωστή, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ή θεωρία για την ιστορικότητα της συνείδησης προϋποθέτει μιὰ όλιστική θεώρηση των μορφών πολιτισμού που να είναι ταυτόχρονα και διαχρονική. Η θεωρία για την ιστορικότητα της συνείδησης είναι ασυμβίβαστη με τη διάζευξη της συγχρονικής θεώρησης των μορφών της κοινωνικής ζωής ή του πολιτισμού, που τις αντιμετωπίζει όλιστικά αλλά στατικά, με έκδηλη τάση για γενίκευση, και της διαχρονικής θεώρησής τους, που μπορεί να οδηγήσει στον υπερβολικό τονισμό συμπτωματικών σχέσεων ανάμεσα σε ποιοτικά και εξατομικευμένα ιστορικά γεγονότα².

Ο καθορισμός της σχέσης του στοχασμού του καιρού μας με το στοχασμό του Γαλλικού Διαφωτισμού καθορίζεται και από τη σχέση του με το στοχασμό του K. Marx, όπως συστηματοποιείται και συνοψίζεται από τον Fr. Engels. Η αντίθεση ανάμεσα στον Marx και τον Hegel έχει τονιστή υπερβολικά. Όσο και αν ή αντίληψη για τη διαλεκτική είναι διαφορετική στον Marx από ό,τι είναι στο Hegel, όρισμένες βασικές φιλοσοφικές αρχές του Marx δέ διαφέρουν από τις φιλοσοφικές αρχές του Hegel. Ο Marx, όπως και ο Hegel, αρνιέται το υπερβατικό, την αφαίρεση, σά θεώρηση μιās έννοιας ή μιās πραγματικότητας ανεξάρτητα από την ολότητα στην οποία εντάσσεται, την αποκλειστικά ειδολογική ή τυπική θεώρηση των έμπειριών του ανθρώπου. Θεωρεί ότι αποκτούν πραγματική διάσταση όταν εκφράζονται με την πράξη του. Όπως και ο Hegel, ο Marx τονίζει τη συνάφεια λογικής ανάπτυξης και ιστορικής εξέλιξης.

Το γεγονός ότι ο στοχασμός του Marx προεκτείνει βασικά το στοχασμό του Hegel διαπιστώνεται και εξηγείται με σαφήνεια από τον Engels³.

1. G. Lukacs, *Der junge Hegel*, Zürich, 1948, σ. 476.

2. Η τάση για συσχέτιση της συγχρονικής και της διαχρονικής προοπτικής είναι φανερή σήμερα στους ιστορικούς όσο και στους κοινωνιολόγους, βλ. σχετικά τις παρατηρήσεις του E. Labrousse, *Marxisme et Structuralisme*, σειρά 10-18, Paris, 1970, σ. 188 κ.έ.

3. Karl Marx, Friedrich Engels, *Etudes philosophiques*, Paris, Editions Sociales, 1951, σ. 83-84.